

ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Κοινωνικό ασυνείδητο και ελληνική κοινωνία

ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ
ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Το παρόν κείμενο αποτελεί ομιλία που εκφωνήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 2020 μέσω της πλατφόρμας Zoom στο Ετήσιο Σεμινάριο Ομαδικής Αναλυτικής Ψυχοθεραπείας που διοργανώθηκε στην Αθήνα.

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Τριανταφύλλου Σώτη, *Κοινωνικό ασυνείδητο και ελληνική κοινωνία*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2021 (Ανακτήθηκε από το <http://www.politeiako.gr/> στις xx.xx.xxxx)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για την ομιλήτρια

Η Σώτη Τριανταφύλλου (1957-) είναι ιστορικός των ΗΠΑ, συγγραφέας, δοκίμιογράφος, αρθρογράφος, μεταφράστρια, επιμελήτρια και πολιτική αναλύτρια. Έχει διαδοχικά σπουδάσει Φαρμακευτική, Γαλλική Φιλολογία, Αμερικανική Ιστορία και Πολιτισμό, Ιστορία της Αμερικανικής Πόλης, Φιλοσοφία των Μαθηματικών, Ρωσική Ιστορία και Διεθνείς Σχέσεις (με ειδίκευση στην ιστορία του Ψυχρού Πολέμου). Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται η δεκαετία του '60, η αριστερή τρομοκρατία, ο εθνικισμός, ο αντιαμερικανισμός, ο λαϊκισμός και η πολυπολιτισμικότητα. Τα τελευταία της δύο δοκίμια είναι τα *Πλουραλισμός, πολυπολιτισμικότητα, ενσωμάτωση, αφομοίωση: σημειώσεις για τη σύγχρονη ανοιχτή κοινωνία* (Εκδόσεις Πατάκη, 2015) και *Μόνοι στον κόσμο: Ευρωπαίοι συγγραφείς, αντιαμερικανισμός και ευρωπαϊκή μοναξιά* (Εκδόσεις Πατάκη, 2019).

Κοινωνικό ασυνείδητο και ελληνική κοινωνία

Σώτη Τριανταφύλλου

Αναλύω εδώ, εν συντομία, το πώς βλέπω το ελληνικό κοινωνικό ασυνείδητο από την πλευρά του ιστορικού και του πολιτικού επιστήμονα, το πώς ενδεχομένως μπορούμε να ερευνήσουμε τη βαθιά ψυχική δομή της κοινωνίας μας και να αναζητήσουμε νόημα πίσω από τις κρυμμένες πολιτισμικές νόρμες, τα πρότυπα, το σύστημα των πεποιθήσεων και τα τραύματα, επιλεγμένα και μη. Οι ψυχίατροι ασχολούνται με μικρές ομάδες, οι ιστορικοί ασχολούνται με τις μεγαλύτερες που υπάρχουν· με τα πλήθη τα μέλη των οποίων συνδέονται μέσω των κοινωνικών δομών και ενός συνόλου πεποιθήσεων. Οι μεγάλες ομάδες δεν συμπεριφέρονται ακριβώς όπως οι μικρές: *size matters*. Αν αναχθούμε στη θεωρία των συστημάτων, και μου φαίνεται χρήσιμο, αποκτάμε διεπιστημονικό βλέμμα και μπορούμε να δούμε την κοινωνική ομάδα ως σύνθετο σύστημα με πολλαπλά αυτόνομα δομικά μέρη. Το σύνολο δεν ισούται με την άθροιση των μερών του· συνιστά ξεχωριστή οντότητα.

Επιπροσθέτως, οι ομάδες λειτουργούν με διαδικασίες σαν αυτές που απαντούν σε υλικά ή πληροφοριακά συστήματα: έλεγχος, ανάδραση, αυτοοργάνωση, αυτοκατάλυση. Μια ιδιότητά τους που μας αφορά σχετικά με τις μεγάλες ομάδες και ειδικότερα το ασυνείδητό τους είναι η συλλογική νοημοσύνη, το φαινόμενο ανάδυσσης μορφών συμπεριφοράς, οι οποίες αφορούν τις γνωστικές λειτουργίες και την ευφυΐα. Στη συστημική θεωρία χρησιμοποιούμε τον όρο νοημοσύνη σμήνους ο οποίος υποδηλώνει αυτοοργανούμενα, αποκεντρωμένα πολυπαραγοντικά συστήματα με συλλογική νοημοσύνη, που στην περίπτωση των ανθρώπινων κοινωνιών προϋποθέτει την αποδοχή ενός «εμείς», ενός *we-ness* (Bertalanffy 1981): αυτή η ιδιότητα των συστημάτων μάς δίνει μια ελπίδα για το μέλλον μας στην Ελλάδα – κανένα σύστημα δεν μπορεί να παραμείνει απaráλλακτο στο πέρασμα του χρόνου· η επιβίωσή του απαιτεί προσαρμογή και αυτοδιόρθωση. Η κοινωνική ακινησία είναι μια ψευδαίσθηση σαν την ψευδαίσθηση της μη κίνησης μεταξύ δύο αντικειμένων που κινούνται με την ίδια ταχύτητα.

Οι μεγάλες ομάδες προϋποθέτουν και οργανώνουν δίκτυα από αλληλεπιδρώσες μεταβλητές, με διεργασίες *input* και *output*, και με μια σειρά από υποσυστήματα, όπως είναι το σύστημα των μύθων, των πόθων τύπου «Πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι», των κληρονομημένων ιδεών «Η διχόνοια είναι το εθνικό μας ελάττωμα» ή ιδεών όπως εκφράζονται στον λαϊκό πολιτισμό («σαν απόκληρος γυρίζω μακριά απ' της μάνας μου την αγκαλιά») και των ταυτοτήτων οι οποίες συμπυκνώνονται σε συνθήματα τύπου «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» κτλ.

Κάπου κάπου ίσως φαίνεται ότι συγγέω το κοινωνικό με το συλλογικό ασυνείδητο, τα οποία έχουν έτσι κι αλλιώς σχέση συνόλου-υποσυνόλου, ή ότι ταυτίζω το κοινωνικό ασυνείδητο με την κουλτούρα μολονότι την υπερβαίνει. Στην επιστήμη της ιστορίας αυτές οι έννοιες είναι πράγματι ανταλλάξιμες: δίνουμε έμφαση όχι μόνο σ' αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε *groupmind*, αλλά κυρίως στους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των διαφορετικών *discours*, των διαφορετικών ιδιωμάτων μέσω των οποίων διατυπώνονται οι ιδέες και οι εικόνες. Προσεγγίζω συχνά το συλλογικό μας ασυνείδητο μέσα από την αντιπαράβολή του με το αμερικανικό – αποτελεί μέρος του ερευνητικού μου πεδίου: μου φαίνεται συναρπαστικό το πώς οι Αμερικανοί κι εμείς, παρά τις διαφορετικές κοινωνικές και τεχνολογικές συνθήκες, φέρουμε στο κοινωνικό μας ασυνείδητο κοινά στοιχεία προ-νεωτερικότητας, θρησκοληψία και μαγική σκέψη. Όπως είναι φυσικό, μοιραζόμαστε περισσότερα στοιχεία του κοινωνικού ασυνείδητου μας με τις μεσογειακές χώρες, που έχουν παρόμοια γεωγραφία και κλίμα (Pinkele & Pollis 1983): κυρίως, μοιραζόμαστε το κοινωνικό ασυνείδητο μεταξύ μας: όσα στοιχεία μάς ενώνουν και, ταυτοχρόνως, όσα μας χωρίζουν –ανταγωνισμός, εχθρότητα, προκαταλήψεις– είναι το συνδεδετικό υλικό της φαντασιακής μας κοινότητας, του έθνους μας (Anderson 1983). Παραμένουμε ένα σύνολο σε διαρκή σύγκρουση όπως μερικά ζευγάρια που μισούν υπερβολικά ο ένας τον άλλον για να χωρίσουν. Αν η έρημος στη Μέση Ανατολή ευνόησε την απομόνωση επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων, τα βουνά στα Βαλκάνια έγιναν τα φυσικά εμπόδια μεταξύ γειτονικών πόλεων και χωριών, διαιωνίζοντας τον τοπικισμό, την ενοριακή νοοτροπία κυριολεκτικά και μεταφορικά: *l'esprit du clocher*. Η διατήρηση διαλέκτων, τοπικών εθίμων και τοπικών αγίων, που άλλοτε προστατεύουν την κοινότητα, άλλοτε της στέλνουν θεομηνίες για να την τιμωρήσουν, συνετέλεσε στην κατασκευή ενός κατακερματισμένου κοινωνικού ασυνείδητου που μοιάζει να καταλαμβάνει ευρύτερο χώρο από το συνειδητό. Κι αν έχει κάποια σημασία αυτή η συζήτηση είναι ακριβώς το πώς θα αποκτήσουμε περισσότερη αυτογνωσία: το πώς θα απαλλαγούμε από την παθολογία που δημιούργησε η ιστορική μας διαδρομή – η μουσουλμανική κατάκτηση, η οθωμανική διοίκηση και, στον 20ό αιώνα, οι εμφύλιες διαμάχες, με πολεμικά ή ειρηνικά μέσα. Μια σειρά από συναισθήματα και αποκρίσεις, που προκύπτουν από αρχέγονες ενδο-ομαδικές ταυτότητες είναι παθολογικά και μας καθλώνουν σε μια αέναη επανάληψη.

Το πρώτο χαρακτηριστικό του ελληνικού κοινωνικού ασυνείδητου είναι η διεκδίκηση της ανεξαρτησίας η οποία υπονοεί την αποικιοποίηση εκ μέρους ξένων δυνάμεων, άλλοτε κατάφωρη, άλλοτε «σκοτεινή». Παρατηρούμε με καχύποπτο μάτι την αδιάλειπτη προσπάθεια εκ μέρους αυτών των δυνάμεων να μας υποδουλώσουν, είτε διότι μας φθονούν, είτε διότι είμαστε μικροί κι ευάλωτοι. Το ζήτημα αυτό, αν και έχει τις ρίζες του στο παρελθόν της Τουρκοκρατίας, φαίνεται ότι ανάγεται στην ακόμα παλιότερη κατάκτηση, τη Φραγκοκρατία, η οποία υποτίθεται πως συνεχίζεται με άλλα μέσα. Μολονότι τα 400 χρόνια προσάρτησης στην Οθωμανική αυτοκρατορία χρησιμεύουν στο

να δικαιολογούμε την καθυστέρησή μας ως προς τη νεωτερικότητα, καθώς και εκείνα από τα εθνικά γνωρίσματα τα οποία αντιμετωπίζουμε με αμφισημία (π.χ. τη «διχόνοια»), δεν εκλαμβάνονται ως αποικιοκρατική κυριαρχία. Η ιστοριογραφία δεν έχει υιοθετήσει το ερμηνευτικό πλαίσιο της αποικιοκρατίας/μετα-αποικιοκρατίας: έτσι, στην Ελλάδα γλιτώσαμε τις postcolonial studies που είναι της μόδας ως στοιχείο της πολιτικής ορθότητας και του ιστορικού ρεβιζιονισμού. Ωστόσο, οι Έλληνες, όσο μπορούμε να γενικεύσουμε, βίωσαν και βιώνουν ως αποικιοκρατία τον δυτικό παράγοντα, από τον ευρωπαϊκό φιλελληνισμό και τη βαυαροκρατία (ο όρος είναι εύγλωπτος) μέχρι τη βρετανική και αμερικανική παρουσία, δηλαδή το σύνολο των πολιτικών που χαρακτηρίζεται, λανθασμένα, ως ιμπεριαλισμός. «Αμερικάνοι φονιάδες των λαών», «Έξω οι βάσεις του θανάτου», «ΕΟΚ και NATO το ίδιο συνδικάτο» κτλ.

Πάντως, το ελληνικό κοινωνικό ασυνείδητο δεν αποτελεί per se απόκριση σε πολιτικές· προϋπάρχει αυτών και, εν πολλοίς, διαμορφώνει την απόκριση. Το θεμελιώδες στοιχείο είναι η απόρριψη του ξενόφερτου δυτικού προτύπου, η οποία χρονολογείται ήδη από το 1830 και φτάνει ως τις μέρες μας με την πολιτιστική πολιτική της αριστεράς, η οποία καταγγέλλει τα αμερικανικά πολιτιστικά υποπροϊόντα καλώντας για επιστροφή στις «ρίζες». Ως «ρίζες» δεν αναγνωρίζεται η αρχαιοελληνική παράδοση αλλά μάλλον ο ελληνισμός επί Τουρκοκρατίας, όχι εκείνος που προσπάθησαν να κατασκευάσουν οι Ευρωπαίοι κλασικιστές και οι φιλέλληνες. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το πώς, ως Νεοέλληνες, στη διάρκεια της μαζικής αγροτικής εξόδου, κατεδαφίσαμε τα νεοκλασικά κτίρια στις πόλεις: απορρίψαμε συμβολικά αλλά βιαιώς μια ελληνική αισθητική την οποία, υποσυνείδητα, θεωρούσαμε εξωγενή και ξενόφερτη.

Ο φόβος της αποικιοποίησης από τη Δύση συνοδεύτηκε από τη συγκρότηση μιας υβριδικής ταυτότητας που μπορεί να συμπυκνωθεί στη λέξη Ρωμισσύνη –*τη ρωμισσύνη μην την κλαις κι εκεί που πάει να σκύψει*– την οποία προστατεύει ένας παγανιστικο-χριστιανικός θεός, ο θεός της Ελλάδας. Που έχει δύο ιδιότητες: πρώτον, στέλνει καλοκαιρία για την οποία υπερηφανευόμαστε μολονότι δεν την ελέγχουμε και την οποία δεν μπορούμε να πιστωθούμε, και δεύτερον, σύμφωνα με την εθνική μας μυθολογία, μας σώζει πάντοτε από τους Κακούς· την ενδεκάτη ώρα. Δεν εντάσσουμε τον φόβο της αποικιοποίησης στο πλέγμα της ξενοφοβίας: η ξενοφοβία αφορά τη στάση μας προς τους ανίσχυρους (Comaroff & Comaroff 1992:235-263). Η ξενοφοβία μας προς τους ισχυρούς είναι ωστόσο πιο στέρεη και περιέχει μια δέσμη από απαξιωτικές ιδέες, μερικές από τις οποίες αφορούν την ψυχή, τη δική μας και των άλλων. Μέχρι πρότινος, ίσως ακόμα και σήμερα, οι Έλληνες πιστεύουν ότι υπάρχουν «δυτικά» ψυχικά νοσήματα –κατάθλιψη, διαταραχή μετατραυματικού στρες, διατροφικές διαταραχές– τα οποία οφείλονται στον δυτικό τρόπο ζωής (άγχος, ταχύτητα, κερδομανία, αποξένωση) και, τα οποία, αλίμονο, εισάγονται στην Ελλάδα μαζί με τα McDonalds (η απάντηση στα οποία ήταν τα Goody's: το αναφέρω ως ψευδαίσθηση ελληνικότητας).

Σύμφωνα με την πιο οπισθοδρομική και εσωστρεφή ελληνοπρέπεια, τα προβλήματα των Ελλήνων οφείλονται στη φτώχεια και στην ξένη εξάρτηση· οι λιγστοί που πάσχουν «στο κεφάλι τους» είτε μπορούν να ιαθούν με παραδοσιακούς τρόπους (γιατροσόφια και οικογενειακή φροντίδα), είτε δεν μπορούν και θα γίνουν οι σαλοί του χωριού ή τα ανάπηρα αδερφάκια, τα κρυμμένα στο βάθος του σπιτιού. Εννοείται ότι ζούμε τις τελευταίες μέρες αυτής της ιδεοληψίας, αν και, φυσικά, τα αγροτικά στρώματα και οι πιο απομονωμένες περιοχές νιώθουν εντονότερα την παραξενιά του δυτικού ορθολογισμού απ' ό,τι οι άνθρωποι των μεγαλουπόλεων. Υπό αυτή την έννοια, το συλλογικό μας ασυνείδητο αποθηκεύει μια μορφή αυτοεξωτισμού η οποία εμμένει: τσεμπεροφόρες γριές, μαυροντυμένες χήρες, συγκατοίκηση τριών γενεών στο ίδιο σπίτι, κουλτούρα του τάπερ και τα τοιαύτα.

Το δεύτερο συστατικό του κοινωνικού μας ασυνείδητου, που συνδέεται με το πρώτο, είναι ο φόβος της παγκοσμιοποίησης· με όρους ταυτοτικούς και ψυχικούς. Κατά κάποιον τρόπο, απορρίπτουμε τα πολιτιστικά αντιδάνεια: παρότι επαναλαμβάνουμε (όλο και λιγότερο, είναι αλήθεια) ότι δώσαμε τα φώτα του πολιτισμού στη Δύση, αντιστεκόμαστε στο βλέμμα και στον τρόπο ζωής που δημιούργησε αυτός ο πρώιμος διαφωτισμός. Πρόκειται για το πλέον ογκώδες μέρος του κοινωνικού μας ασυνείδητου, για τη μη κατανόηση της αρχαίας Ελλάδας και γενικότερα της ελληνορωμαϊκής παράδοσης, όχι επειδή ανήκει στο απώτερο παρελθόν αλλά επειδή έρχεται σε αντίθεση με τη χριστιανική· επειδή αντιβαίνει στην εκκλησιαστική ερμηνεία της ιστορίας μας. Από τη στιγμή που η ελληνική Εκκλησία αποσχίστηκε από τη δυτική, και η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τους Οθωμανούς, η ελληνόφωνη Ανατολή βρέθηκε αποκομμένη από κρίσιμες εξελίξεις, τον προτεσταντισμό, τον Διαφωτισμό, το κίνημα της εκκοσμίκευσης – με το πέρασμα του χρόνου, η Ορθοδοξία αναγνώριζε περισσότερες ομοιότητες με το Ισλάμ και ριζικότερες διαφορές με τις δυτικές εκκλησίες και τον ιουδαϊσμό. Έτσι, ενώ ο προτεσταντισμός προώθησε τις αρετές της φιλοπονίας, της αυτοπειθαρχίας και της ιδιωτικότητας (καταργώντας την εξομολόγηση), η Ορθοδοξία παρέμεινε μακριά από τις αξίες του καπιταλισμού στις οποίες συμπεριλαμβανόταν η ελευθερία της συνείδησης, η προσωπική ειλικρίνεια και η ατομική ευθύνη για τη λήψη των αποφάσεων. Έτσι διαιωνίστηκε και εν μέρει ανακατασκευάστηκε ένα κοινωνικό ασυνείδητο από το οποίο λείπει η αξία του ατόμου, η ατομική ευθύνη και η αυτάρκεια. Η απουσία λέξης για την *privacy*, η αρχιτεκτονική των σπιτιών και η αντιμετώπιση του «μόνου» ανθρώπου –με ένα μείγμα καχυποψίας και οίκτου– ήταν μέχρι πριν από λίγα χρόνια στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας και του ελληνικού πολιτισμικού παραδείγματος (Ράμφος 2011, 2020).

Η μη πρόσληψή μας ως άτομα αλλά ως μέλη ομάδων όπως η οικογένεια και το εκκλησίασμα αποτελεί βεβαίως χαρακτηριστικό ολόκληρης της Μεσογείου. Στην ταινία *Analyze This*, όταν ο μαφιόζος ιταλικής καταγωγής, τον οποίον υποδύεται ο Ρόμπερτ Ντε Νίρο, ακούει από τον ψυχαναλυτή του ότι ίσως τον βασανίζει κάποιο οιδιπόδειο σύμπλεγμα γίνεται

έξαλλος και σχεδόν απειλεί να τον σκοτώσει. Αλλά τουλάχιστον έχει κάνει ένα βήμα πέρα από την αντίληψη του μεσογειακού κόσμου ότι δεν χρειαζόμαστε ψυχολόγους και ψυχοθεραπευτές εφόσον έχουμε φίλους και οικογένεια. Και ίσως η ψυχανάλυση να τον βοηθήσει να αναγνωρίσει στο πρόσωπο της μαμάς του το βαμπίρ που είναι. Στο μεσογειακό συλλογικό ασυνείδητο η οικογένεια και ιδιαίτερα η μητέρα δεν μπορεί εξ ορισμού να είναι πηγή προβλημάτων· είναι, αντιθέτως, ο μοναδικός χώρος της αγάπης και της προστασίας μπροστά στον μεγάλο κακό κόσμο.

Εδώ, μιας και ανέφερα τον μαφιόζο, μπορούμε να προχωρήσουμε λίγο περισσότερο στο τρίτο αυτό χαρακτηριστικό του κοινωνικού μας ασυνείδητου. Η καχυποψία προς τους ξένους που μας επιβουλεύονται συνδέεται με το πώς η ελληνική οικογένεια προσλαμβάνεται ως ένα περίβλημα απέναντι και, ενδεχομένως, εναντίον των «ξένων». Αν και στην Ελλάδα δεν παρατηρείται ιδιαίτερη ξеноφοβία υπό την έννοια των αλλοδαπών, υπάρχει εκείνο το είδος αρχέγονης αναδίπλωσης μπροστά σε όποιον δεν ανήκει, η λέξη είναι χαρακτηριστική, στην ίδια γραμμή του αίματος. Πρόκειται για μια τάση αν όχι αιμομιξίας, τουλάχιστον ενδογαμίας, επιτρέποντας και νομιμοποιώντας συναισθήματα φθόνου και χαιρεκακίας: να πεθάνει η κατσίκα του γείτονα κτλ. Ο φθόνος και η καχυποψία προς τον «ξένο» εντάσσεται επίσης στο πλαίσιο της μαγικής σκέψης, εφόσον στην ύπαιθρο τουλάχιστον, διαιωνίζονται οι ιδέες για το κακό μάτι, τις οποίες βεβαίως συναντάμε και στον χώρο του New Age με την καλή και την κακή ενέργεια.

Μέχρι πρότινος οι Έλληνες, ίσως ακόμα και σήμερα, απευθύνονταν στη γιαγιά τους για να ερμηνεύσει τα όνειρά τους σύμφωνα με την πανάρχαια ονειροκριτική μέθοδο και όχι σε κάποιον ψυχοθεραπευτή: είναι τζάμπα, δεν τίθεται θέμα εμπορευματοποίησης –την οποία απεχθάνονται εφόσον απεχθάνονται τον καπιταλισμό– και κυρίως δεν εμπλέκει ξένους τους οποίους δεν μπορείς, εξ ορισμού, να εμπιστευτείς. Παραλλήλως, όλα αυτά είναι υλικά της ελληνικής αριστεροσύνης: αφοσίωση στην οικογένεια, όχι στα εισαγόμενα προϊόντα, μαγική και ανορθολογική σκέψη· η μελλοντολογική ερμηνευτική των ονείρων είναι οι προαναφερθείσες λαϊκές ρίζες, ενώ η ψυχαναλυτική είναι η δουλοπρεπής παράδοση στους κακόβουλους Δυτικούς (Stewart 2019). Η νεωτερικότητα εισδύει με γκροτέσκους τρόπους: ξεμάτιασμα μέσω Σκάιπ και καφεμαντεία μέσω κούριερ.

Η ορθόδοξη κοσμολογία αντιλαμβάνεται τον χρόνο ως κυκλικό και αμετάτρεπτο και τον ατομικισμό ως εκδήλωση βλάσφημου εγωτισμού που υπονομεύει το πνεύμα της ενορίας και της θείας λειτουργίας. Η θρησκεία διαπερνά κάθε πτυχή της ζωής, ακόμα και εκείνων που δεν θρησκευονται ενεργά: σε κοινωνίες με σχετικά χαμηλή θέσμιση, όπως είναι η δική μας, όλα αυτά είναι αρκετά ευανάγνωστα· δεν είμαστε ιδιαίτερα περίπλοκοι και τα ένστικτά μας είναι φανερά. Εξάλλου, αποδεχόμαστε το πλαίσιο της Ορθοδοξίας με τον παρελθοντικό της προσανατολισμό, ως δόγμα που δεν επιδέχεται μεταρρύθμιση: τα ατομικά και συλλογικά εγχειρήματα αποτιμώνται βάσει της εναρμόνισής τους με τα έθιμα και τις παραδόσεις της κοινωνίας. Στο

προτεσταντικό περιβάλλον, οι πλούσιοι δικαιούνται να καμαρώνουν για την επιτυχία τους ως ένδειξη θείας χάριτος, ενώ οι φτωχοί εκλαμβάνουν την κατάστασή τους ως θεϊκή τιμωρία. Απεναντίας, η Ορθοδοξία είναι καταδεκτική απέναντι στην ανημπόρια του ατόμου, πράγμα που θα βοηθούσε αν δεν οδηγούσε στο πνεύμα της αγέλης (Λε Μπρον 2018).

Η παράλληλη θρησκεία και εκκλησία που ορίζει το κοινωνικό μας ασυνείδητο και που φαινομενικά αντιτίθεται στη μαγική σκέψη, αλλά κατ' ουσίαν δεν της αντιτίθεται, είναι ο μαρξισμός, η αναγωγή όλων των προσωπικών προβλημάτων στις κοινωνικές συνθήκες. Η μαρξιστική πολιτική και πολιτιστική ηγεμονία δημιούργησαν τον κοινωνικοκεντρικό Έλληνα πάνω στο ήδη υπάρχον υπόβαθρο της μη ατομικότητας, της ανάγκης του Κράτους-Προστάτη και σάκο του μποξ που δέχεται όλες τις κατάρεις – διότι δεν παίζει τον ρόλο του και διότι ταυτοχρόνως είναι υπερβολικά μεγάλο· μια λαβυρινθώδης γραφειοκρατία. Η κοινωνικοκεντρικότητα αποδίδει την ελληνική μελαγχολία σε κοινωνικές αιτίες: κάνει λόγο για ανικανότητα, για ανέφικτο της ευτυχίας στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Οι αριστερομελαγχολικοί φρονούν φυσικά ότι τα προβλήματά τους θα λυθούν στον σοσιαλισμό, στο δικό τους Επέκεινα.

Είναι εύλογο να πει κανείς ότι οι Έλληνες διαφέρουμε μεταξύ μας και ότι η γενίκευση σε ό,τι αφορά το κοινωνικό μας ασυνείδητο μπορεί να μας οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Fair enough. Το αντεπιχείρημα εδώ είναι ότι το ελληνικό παράδειγμα διαφέρει από το σουηδικό ή το βρετανικό – γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία. Μια πρόσφατη περίπτωση «διαφοράς» ήταν η εκτόξευση χαρακτηρισμών και στερεοτύπων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας κατά τη διάρκεια της χρηματοοικονομικής κρίσης: οι Γερμανοί έβριζαν τους Έλληνες τεμπέληδες, λουφαδόρους, χαραιοφάγους και ζήτουλες, ενώ οι Έλληνες τους απαντούσαν ότι είναι τοκογλύφοι, εργασιομανείς και δεν ξέρουν να ζήσουν. Και πώς να ξέρουν αφού η χώρα τους δεν έχει λιακάδα και θάλασσα κτλ. Κι εκτός όλων αυτών είχαν εγκληματήσει ξανά και ξανά στην πορεία του 20ού αιώνα.

Fair enough.

Μολονότι, στην ανθρωπολογία, οι λαοί διακρίνονται σε κοινότητες ντροπής και τιμής, εμείς οι Έλληνες (όπως και οι Σικελοί και οι Κορσικανοί) απομακρυνόμαστε από αυτά τα πρότυπα: η τιμή και η ντροπή περιορίζονταν μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες στα ζητήματα της οικογένειας, ιδιαίτερα της γυναικείας σεμνότητας, ενώ δεν ετίθετο ζήτημα ανάληψης της ευθύνης και αυτοτιμωρίας – εξού και το χαμηλό ποσοστό παραιτήσεων από δημόσιες θέσεις και αυτοκτονιών. Στο κοινωνικό μας ασυνείδητο κατέχει σημαντική θέση όχι η ενοχικότητα, αλλά η μη-ενοχικότητα. Η ευθύνη μεταβιβάζεται συστηματικά στους άλλους – αρχίζοντας από το σχολείο («δεν φταίω εγώ κυρία, φταίει ο πισινός μου») και φτάνοντας βεβαίως στην πολιτική, πράγμα που σχετίζεται με την απόρριψη της ατομικότητας που προανέφερα. Είναι χαρακτηριστική η συνήθεια του εορτασμού των ονομαστικών εορτών και όχι των γενεθλίων – που μαζί με άλλα προνεωτερικά έθιμα υποχωρεί τις

τελευταίες δεκαετίες. Οι ονομαστικές εορτές καταδεικνύουν τη συλλογική και όχι την ατομική αντίληψη του όντος: του αγίου Ιωάννου γιορτάζει η μισή Ελλάδα, στις 25 Μαρτίου γιορτάζει η άλλη μισή. Προσδιοριζόμαστε με όρους ομαδικού ανήκειν: οικογένεια, χωριό, ενορία. *Από πού είσαι; Ποιανού είσαι εσύ;* Η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία, όπως οι συλλογικές αξίες και το ενδιαφέρον για την ευρύτερη κοινωνία είναι λιγότερο σημαντικά από ό,τι η αφοσίωση στην ενδο-ομάδα.

Το βιβλίο του Edward Banfield *The Moral Basis of a Backward Society* (1958) όπου ο Αμερικανός συγγραφέας ανέλυε αυτό που ονόμαζε *amoral familism* μιας μικρής πόλης του ιταλικού Νότου προκάλεσε πικρές αντιδράσεις. Ωστόσο, μου φαίνεται ότι ο Banfield συλλαμβάνει το *Zeitgeist* της δεκαετίας του 1950 στην επαρχία της Μεσογείου: ο αμοραλισμός που περιέγραφε –αδιαφορία για οποιονδήποτε δεν «ανήκει» στην οικογένεια, απουσία κοινοτικού ιδεώδους– μου φαίνεται πολύ κοντά σε οποιαδήποτε ελληνική κωμόπολη της ίδιας εποχής, αλλά και αργότερα, όπου ο πολίτης δεν αυτοπροδιορίζεται ως πολίτης και δεν λογοδοτεί στον εαυτό του· λογοδοτεί στην ομάδα στην οποία «ανήκει»: οικογένεια, κόμμα, πολιτική παράταξη. Η σύνδεση και η ταύτιση με την υπο-ομάδα οδηγούν στην «έλλειψη ατομικής ευθύνης» η οποία ωστόσο λαμβάνει τερατώδεις διαστάσεις εντός του πλαισίου εκπλήρωσης των καθηκόντων του και τήρησης των δεσμεύσεών του: είναι χαρακτηριστική η συμπεριφορά του Κομμουνιστικού Κόμματος στα αμαρτάνοντα μέλη του – εξαναγκασμός σε αυτοκριτική, ταπείνωση, μαστίγωση, αποπομπή, αμαύρωση, συμβολικός λιθοβολισμός, δολοφονία συμβολική ή πραγματική. Η βαριά σκιά του κομμουνιστικού κινήματος απαντά σε όλες τις μεσογειακές χώρες, ως υποκατάστατο της θρησκείας και ως ομάδα εξύψωσης και τιμωρίας, αλλά στο ελληνικό υπόδειγμα, ήταν πολύ πιο καθοριστική, μιας και σ' εμάς το κομμουνιστικό κίνημα ενεπλάκη σε μια διαδικασία κοινωνικής χειρουργικής, εκμεταλλεύτηκε όλα τα παθολογικά στοιχεία του κοινωνικού μας ασυνείδητου και συναρμολόγησε μια μυθολογία η οποία τα ενέτεινε και τα επιδείνωσε.

Το εθνικό μας αφήγημα, εν πολλοίς στον αστερισμό αυτής της αριστεράς, επιμένει στην τοποθέτησή μας στη χορεία των ιστορικών θυμάτων (έχουμε ομοιότητες με τους Αρμένιους). Ακόμα και η οικειοθελής προσχώρησή μας στην ΕΕ με όρους κάθε άλλο παρά εκμεταλλευτικούς παρουσιάζεται ως συνέχεια μιας κακοδαιμονίας –και πάλι η λέξη είναι εύγλωπτη– για την οποία ευθύνεται η Ευρώπη, ιδιαίτερα ο Βορράς μιας και στο συλλογικό μας ασυνείδητο φωλιάζει, εκτός από την αντίθεση Ανατολής-Δύσης, η αντίθεση Βορρά-Νότου. Αποκρύπτεται δηλαδή ότι η δανειοληψία που κατέληξε σε «αποικία χρέους» οφείλεται, εν πολλοίς, στην ελληνική κακοδιαχείριση και στον έξαλλο ελληνικό συνδικαλισμό ο οποίος απαιτούσε από λαϊκιστές πολιτικούς να χρηματοδοτούν ένα βιοτικό επίπεδο που υπερέβαινε την οικονομική απόδοση και το παραγωγικό επίπεδο της χώρας. Ο δε εξευρωπαϊσμός μάς παρουσιάζεται ως βίαιος όχι μόνο επειδή απειλεί την αμεταρρύθμιστη ελληνική χριστιανοσύνη και τα πρωτόγονα έθιμα, αλλά

και επειδή απειλεί το σύστημα επιείκειας που τροφοδοτεί την ανομία, τη διαφθορά, την αλλοπρόσαλλη δημοσιονομική πολιτική. Στα γερμανικά η λέξη-κλειδί είναι Schuld που σημαίνει «ενοχή» και «χρέος»: αυτό είναι που μας τρομάζει· η κουλτούρα της ατομικής ευθύνης και της ενοχής. Αλλά η ατομική ευθύνη και η ενοχή είναι δομικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου πολιτισμού· η έλλειψή τους έκανε το πολιτικό παιχνίδι στην Ελλάδα τόσο αναξιόπιστο ώστε να εκλαμβάνεται ως μια συνωμοσία εναντίον του πολίτη, ο οποίος, με τη σειρά του, κρύβεται στις γραμμές του εκκλησιάσματος, δεν φανερώνεται στον χώρο της civitas (Mauss 2004:137-184).

Υπάρχουν στοιχεία του συλλογικού μας ασυνειδήτου που κληρονομούνται από γενιά σε γενιά και άλλα που είναι αταβιστικά. Αλλά η ελπίδα που έχουμε βασίζεται στο ότι οι άνθρωποι αντιδρούν νοσηρά –π.χ. δωροδοκούνται ή θρηνολογούν για τη μοίρα τους– όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν. Με αυτήν τη λογική, αν το περιβάλλον είναι αποτρεπτικό δωροδοκίας και θρηνολογίας, πιθανότατα οι ιδέες και οι πράξεις τους να τροποποιηθούν. Νομίζω ότι οι Ιρλανδοί, οι Κύπριοι, οι Πορτογάλοι ανέλυσαν με επιτυχία το κοινωνικό τους ασυνείδητο και πέτυχαν κάποιον βαθμό επίγνωσης. Εμείς, ίσως καθυστερούμε σ' αυτή την επίγνωση: σε μια έρευνα γνώμης του Pew, το 2012, απαντήσαμε κατά πλειοψηφία ότι είμαστε οι σκληρότερα εργαζόμενοι από τους Ευρωπαίους· λες και δεν έχουμε ιδέα ότι είμαστε αναβλητικοί, ότι ρέπουμε στην οκνηρία· λες και δεν έχουμε αντιληφθεί το πώς η ελληνική βίωση του χρόνου καταλήγει στο καφενείο και στη δυσκίνητη γραφειοκρατία. Στην ίδια έρευνα, οι Έλληνες αξιολόγησαν ως προτεραιότητά τους την οικογένεια, μια ιδέα που φαίνεται απλή και φυσική, αλλά που δεν υπαινίσσεται ότι ο ασφυκτικός υπερπροστατευτισμός της οικογένειας (η ταινία του Γιώργου Λάνθιμου «Ο Κυνόδοντας» τα έλεγε όλα, με τρόπο που ενοχλούσε) σε συνδυασμό με μια θρησκευτικότητα δύσπιστη έως αρνητική έναντι της ανθρώπινης πράξης, μας κάνει να τα θέλουμε όλα έτοιμα και εύκολα, να εισπράττουμε μοιρολατρικά τις αποτυχίες και να κλείνουμε τα μάτια στις αδυναμίες μας. Η θρησκεία ήταν η δεύτερη αξία, μιας και το μεταφυσικό αποκούμπι της σωτηρίας στον άλλο κόσμο μάς βοηθάει να αντιπαρερχόμαστε τις απαιτήσεις της πραγματικότητας: θα επιμείνω ωστόσο ότι η θρησκεία είναι το όπιο του λαού και ως όπιο μας έχει ρίξει στον ύπνο. Ως προς την εν λόγω έρευνα υποπτεύομαι πως αν μας ρωτούσαν ποιοι είναι οι ωραιότεροι Ευρωπαίοι και πάλι θα απαντούσαμε «Εμείς». Το παράδοξο είναι πως ο ναρκισσισμός μας δεν συνοδεύεται από κοίταγμα στον καθρέφτη. Έχουν περάσει οκτώ χρόνια από εκείνη την έρευνα, πολλά έχουν αλλάξει.

Στο κοινωνικό μας ασυνείδητο συσσωρεύονται λοιπόν μύθοι, παράπονα, προσδοκίες, διαστρεβλωμένες εικόνες, πεπτοιθήσεις. Υπάρχουν διαφορετικές απεικονίσεις όλων αυτών, υπάρχει τρόπος τινά μια παράλληλη αλήθεια. Μέσα στη σημερινή οχλαγωγία όπου ο καθένας «εκφράζει τη γνώμη του» ακόμα κι όταν δεν νομιμοποιείται να έχει γνώμη, είναι απολύτως απαραίτητο να ακούσουμε τους σοφότερους από μας – αν φυσικά θέλουμε να βελτιώσουμε τη ζωή μας. Δεν είμαι σίγουρη ότι θέλουμε γιατί κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν

κόπο: η βελτίωση της ζωής προϋποθέτει αυτογνωσία, ενηλικίωση, ανάληψη ευθυνών – χωρίς δικαιώματα οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται σαν ζώα· χωρίς υποχρεώσεις συμπεριφέρονται σαν ζώα.

Στην Ελλάδα οι υποχρεώσεις υποτιμώνται και διαστρεβλώνονται – πολύ περισσότερο τούτη την εποχή που η ανεργία και η οικονομική πίεση δεν αφήνουν περιθώρια για βαθύτερη σκέψη. Εντούτοις, ίσως είναι μια καλή αφορμή να σκεφτούμε μερικά από τα ανοιχτά ζητήματα που στριμώνονται στο κοινωνικό και στο ψυχικό πεδίο: το διεφθαρμένο και φθοροποιοό κράτος, την παραδοσιακή αντίθεση οικογένειας-κράτους, την κραυγαλεότητα που επικράτησε μετά το 1974 (ένα είδος ρεβάνς), την αμφίσημη σχέση της Ελλάδας με την Ανατολή και τη Δύση, την προβληματική αντίληψή μας για τον χρόνο.

Αν βγούμε από τη Μεταπολίτευση, από τον «εμφύλιο πόλεμο με ειρηνικά μέσα», έχουμε κάποιες πιθανότητες να συνάψουμε γενναίες συναινέσεις (επιτυγχάνοντας συμπληρωματική σχέση κυβέρνησης-αντιπολίτευσης), να ενώσουμε την ελληνική ταυτότητα με την ευρωπαϊκή και να αντισταθούμε στην εξαγρίωση την οποία υποθάλλει η ανομία και η αποενεχοποίηση, η νοοτροπία της ήσσοнос προσπάθειας, που καθρεφτίζεται στην παιδεία και στην άσκηση της πολιτικής. Κάνουμε ό,τι μπορούμε· νομίζω ότι πρέπει να κάνουμε κάτι περισσότερο.

Παραπομπές

Anderson Benedict

- 1983 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Λονδίνο: Verso. (ελλ. έκδ.: *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997)

Banfield Edward C.

- 1958 *The Moral Basis of a Backward Society*. Νέα Υόρκη: The Free Press. (ελλ. έκδ.: *Η ηθική βάση μιας καθυστερημένης κοινωνίας*, μτφρ. Φώτης Κοκαβέσης, Επίκεντρο, Αθήνα 2014)

Bertalanffy Ludwig von

- 1981 *A Systems View of Man: Collected Essays*, επιμ. Paul A. LaViolette. Μπούουλντερ, Κολοράντο: Westview Press.

Comaroff John & Comaroff Jean

- 1992 "The colonization of consciousness", στην ίδιων *Ethnography and the Historical Imagination*. Μπούουλντερ, Κολοράντο: Westview Press.

Λε Μπον Γκιστάβ

- 2018(1895) *Ψυχολογία των μαζών*, μτφρ. Έφη Κορομηλά. Αθήνα: Μίνωας.

Mauss Marcel

- 2004(1938) «Μια κατηγορία του ανθρώπινου νου: η έννοια του προσώπου: η έννοια του εαυτού», στου ίδιου *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*, μτφρ.-επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Pinkele Carl F. & Pollis Adamantia (επιμ.)

- 1983 *The Contemporary Mediterranean World*. Νέα Υόρκη: Praeger Publishers.

Ράμφος Στέλιος

- 2011 *Η λογική της παράνοιας*. Αθήνα: Αρμός,
2020 *Η Ελλάδα των ονείρων: σπουδή στο συλλογικό μας φαντασιακό*. Αθήνα: Αρμός.

Stewart Charles

- 2019 *Όνειρα και ιστορική συνείδηση στην Ελλάδα*, μτφρ. Κωστής Πανσέληνος. Αθήνα: Μεταίχιμο.